

KUI KREMLI TÄHT VALGUSTAS MUUSEUMI

Stalinismiaegsetest ümberkorraldustest Eesti muuseumides

Inge Kukk

Stalinismiaegseid ümberkorraldusi Eesti muuseumides on trükisõnas käsitletud vähe. Veidi on seda ajajärku vaadeldud ühe või teise muuseumi ajalugu puudutavates artiklites, kataloogide eessõnadest või teatmiketes, millest paljud on koostatud aga paarkümmend aastat tagasi ning tollase ideoloogia vaimus. Veel on muuseumide ajalugu käsitletud põgusalt okupatsioonivõimude repressioonide laiemas kontekstis või mõne kitsama teema all (nt Annist 2002). Kiirelt vaheldunud võimu ja segaste aegade tõttu on allikmaterjale muuseumide 1940.–1941. aasta ümberkorralduste kohta säilinud lünklikult, hulk muuseumide enda dokumente on sõja ajal hävinud või kogude evakueerimise tõttu kaotsi läinud. Väga napilt on ka muuseumitöötajate mälestusi stalinismiajast, sest paljud, kes oleksid omal ajal võinud rääkida, ei julgenud seda teha, ning praegu pole enam rääkijaidki. Seetõttu on vahetute muljete peegeldajana väärtuslikuks allikaks näiteks Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatav Tartu Kunstimuuseumi direktori Voldemar Ermi “Muuseumimehe päevik”. Teisalt puudutas sel ajal muuseumide ja kollektsoonidega tehtav peaaegu kõiki Eesti muuseume — seal oli nii võitjaid kui kaotajaid. Siinne artikkel käsitlebki ülevaatliselt stalinismiaegseid reforme Eesti muuseumides, võimuorganite ümberkorralduste aluseks olnud otsuseid ning muuseumikollektsioonide omanikuvahetusi ja nende tagamaid. Artiklis kesken-

datakse ümberkorraldustele muuseumides esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal 1940–1941 ja vahetult pärast sõda.

Et muuseumide üheks põhiliseks tegevusvaldkonnaks on alati olnud ajaloo ja kaasaja tõlgendamine, sattusid muuseumid nõukogude korra kehtestamise järel paratamatult “ideoloogilise võitluse” esiridadesse. Nõukogude võimu jaoks oli ajalool tähtis osa ühtse nõukogude idenditeedi kujundamisel; teatud viisil käsitletud ajaloo abil oli võimalik anda “selgitusi” ning luua sobivaid kujundeid mineviku ja tänapäeva kohta (Ritter 2003). Mäluasutusena oli muuseumide ülesandeks ümber kujundada rahva kollektiivne mälu parteiliste suuniste järgi, mistõttu muuseumid olid kogu Nõukogude okupatsiooni aja kesksete võimuorganite pideva tähelepanu ja kontrolli all.

Nõukogude võim paiskas Eesti muuseumimaastiku segi. Alanud reformid katkestas esialgu Saksa okupatsioon ja lõplikult said need teoks alles sõjajärgsetel aastatel. Partei suuniste alusel ja NSV Liidu muuseumikorralduse eeskujul asuti kohe ümber korraldama muuseumide süsteemi. Juba mõni kuu pärast Nõukogude okupatsiooni algust loodi kommunistliku ideoloogia propageerimiseks tähtsaimate keskmuuseumidena Riiklik Ajaloomuuseum ja Riiklik Revolutsioonimuuseum,¹ samuti hakati rajama 1920. aastate keskel NSV Liidus juurutatud nn uut tüüpi muuseumide — memoriaalmuuseumide võrku (Fr. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseum 1941, Lydia Koidula tubamuuseum 1945, Eduard Vilde memoriaalmuuseum 1946,² Viktor Kingissepa memoriaalmuuseum 1948 (*Eesti NSV... 1982*)). Just neil aastatel sai aga lõpuks teoks ka Tartusse kunstimuuseumi rajamine, mille eest kunstühingu Pallas ümber koondunud kunstnikud olid aastaid võidelnud, ning ühtlasi loodi kunstiosakond ka Pärnu ja Narva muuseumide juurde (Raudsepp 1999: 157). Samal ajal likvideeriti kohe juba traditsioonidega, kuid uuele võimule ideoloogiliselt vastuvõetamatud muuseumid, nagu Sõjamuuseum (Vabadussõja muuseum), Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseum (endine Provintsi muuseum), kirikute muuseumid Tartus ja Karu-

¹Revolutsioonimuuseum tegutses eraldi muuseumina 1. juunini 1941, mil ta liitmisel ajaloomuuseumiga moodustati ENSV Riiklik Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseum.

²1947. aastal asutati Eduard Vilde memoriaalmuuseumiga sarnaselt ruumidesse Johannes Vares-Barbaruse memoriaalmuuseum.

sel, väliskomisjoni muuseum konsistooriumi juures, Tartu ülikooli ristiusu arheoloogia kabinet (muuseum). Suleti ka väiksemaid erimuuseumi, nagu pedagoogika-, tehnika-, metsandusmuuseum jt. Üldse likvideeriti 1940. aastal Eestis 13 muuseumi (*Eesti NSV*. . . 1982: 58). Võimuorganite otsuste alusel hakati muuseumi ka tükeldama. Nii tehti 1940. aastal ühe Eesti rahvuskultuuri sümboliga — Eesti Rahva Muuseumiga, mis jagati Riiklikuks Et-nograafiliseks Muuseumiks ja Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. Pärast sõda kaotati veel mõne teise muuseumi iseseisvus: muusikamuuseum liideti teatrimuuseumiga, millest sai 1944. aastal Teatri- ja Muusikamuuseum; seni omaette tegutsenud meremuuseum viidi Tallinna Linnamuuseumi alla. Museaalid, mis olid seotud Eesti Vabariigi sümboolikaga või ideoloogiliselt sobimatud, hävitati või rüüstati. Nii kisti auaadresside kaantelt maha kolme lõviga vappe ja sinimustvalgeid emailpanuseid; ilmselt just sel ajal kõrvaldati Tartu ülikooli kunstimuuseumi antiigikogust ka erootilise teemaga gemmid, mis olid seal olnud 19. sajandi algusest.

Venemaal nähti juba 1919. aasta VK(b)P otsusega ette muuseumide võrgu väljaarendamine, et plaanipäraselt ellu viia kommunistliku partei kultuuripoliitikat kõikides regioonides. Muuseumi peeti oluliseks vahendiks kultuurirevolutsiooni läbiviimisel, kusjuures erilist tähelepanu tuli pöörata mittevene regioonide muuseumidele (*Muzejnoe*. . . 1985: 8). Partei nägi muuseumis eelkõige “ideoloogilise mõjutamise platsdarmi” ja “propagandastaapi”, muuseumide juhtimine pidi olema “parteile ustavate seltsimeeste kindlates kätes” (*Muzej*. . . 1991: 137). NSV Liidus lõppes muuseumide struktuuri ja juhtimise ümberkorraldamine 1920. aastate lõpuks, kui kõikides liiduvabariikides ühtlustati muuseumide tüübid ja nende juhtimine allutati keskvõimule. Muuseumide töö ideoloogilised alused pandi lõplikult paika siiski alles 1930. aastate reformide käigus (Jolles 2005). 1930. aasta detsembris Moskvas toimunud I ülevenemaalisel muuseumitöötajate kongressil võeti programmilise dokumendina vastu partei keskkomitee ettekirjutustel põhinevad lähtealused muuseumide töö parandamise kohta.³ Olulisemad suunised muuseumidele olid järgmised: järgida kõrvalekaldumatult kommunistliku partei ideo-

³Trotskismi vastu võideldes võttis ÜK(b)P 1927.–1928. aastal vastu rea otsuseid “vigade likvideerimisest” muuseumitöö juhtimisel. Hari-

loogiat, käsitleda ajaloosündmusi klassivõitluse ajaloo võtmes, rõhutada majanduse, kultuuri ja teaduse arengus sotsialismi paremust, teha operatiivselt agitpropagandat vastavalt partei kampaaniatele ja viisaastakuplaanidele, olla ühiskonnas oluliseks kultuurirevolutsiooni läbiviijaks ja suunanäitajaks sotsialismi ehitamisel. Kongressi otsuste põhjal sai muuseumide tähtsaimaks ülesandeks partei ametliku ideoloogia viimine rahva hulka, milleks töötati välja kindel ekspositsiooniteematika, mis minevikku ja olevikku kõrvutades pidi näitama sotsialismi edu ning üleolekut kapitalismi ees (*Muzej*. . . 1992: 141–143). Nõukogude okupatsiooni aastail sai selle ideoloogia järgimine sunduslikuks kõikidele Eesti NSV muuseumidele.

1940. aasta suve algul tegutses Eestis 39 muuseumi. Kuni Eesti ühendamiseni NSV Liiduga sama aasta augustis töötasid kunstiasutused ja -organisatsioonid edasi struktuurimuutusteta, vahetati vaid välja nende juhte (Raudsepp 1999: 65). Samamoodi käituti ka muuseumidega, enamikus vahetati esialgu välja vaid direktor ja Eesti Vabariigi ajal töötanud teadlased võisid jätkata oma tööd. Eesti liitmise järel NSV Liiduga hakkasid aga kehtima üleliidulised seadused ja töökorraldus ning tööle hakati võtma poliitiliselt ustavaid isikuid.

Eesti inkorporeerimise järel NSV Liitu tuli muuseumide võrk kiirelt reorganiseerida ja viia nende töö uutele alustele, juhindudes üleliidulisest mudelist ning muuseumidele pandud ideoloogilistest ülesannetest. 23. augustist 1940 hakkas Eestis kehtima eramuuseumide riigistamise seadus, mis hõlmas kõiki ühingute, seltside ja sihtasutuste ülalpidamisel olnud muuseumi. Rekvireerimisele kuulusid nii muuseumikogud kui ka hooned, samuti muuseumide juures asunud arhiivid, foto- ja raamatukogud (vt *Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja*, 1940, 6, lk 82–83). Eramuuseumi asus riigistama Hariduse Rahvakomissariaat, määrares oma esindajateks kohapeale komissarid, kes hakkasid tegema inventuure ja natsionaliseerima varasid. Komissaridena rakendati õnneks siiski asjatundlikke inimesi, nagu näiteks Tartu ülikooli kunstiajaloo õppejõud Voldemar Vaga, kelle Hariduse Rahvakomissariaat määras Petseri kloostri varakambri (muuseumi) ülevõtjaks (Nõmmela 2008: 87). Eestimaa Kirjanduse Ühingu

duse Rahvakomissariaadi muuseumide osakonda oli 1918. aastast juhtinud Natalja Sedova-Trotskaja, Lev Trotski abikaasa.

muuseumis (Provintsiaalmuuseumis) polnud aga 1940. aasta suveks alles jäänud enam ühtegi muuseumikogude alal pädevat töötajat — baltisakslaste ümberasumisega olid nad kõik Eestist lahkunud (Kuldna 2002: 58). Olulisemate muuseumidena tuli esmajärjekorras riigistada sihtasutuste hallata olnud Eesti Rahva Muuseum, Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseum ja Eesti Kunstimuuseum. Nende põhjal loodi neli riiklikult tähtsat keskmuseumi: revolutsioonimuuseum, ajaloomuuseum, etnograafiline muuseum ja kujutava kunsti muuseum. 1940. aasta lõpuks olid kõik eramuuseumid riigistatud ning 13 muuseumi likvideeritud. 1941. aasta suveks oli Eestis 30 muuseumi, mis olid jaotatud kolme rühma: kesk- või kesk-õppemuuseumid, kohamuuseumid ja erimuuseumid. Muuseumid allutati tüübi järgi kas ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi teaduse ja kõrgema hariduse osakonnale või Hariduse Rahvakomissariaadi juures asunud kunstide valitsusele. Viimase alluvusse viidi mõlemad kunstimuuseumid, muusikamuuseum ja teatrimuuseum. Teistele rahvakomissariatidele — Tervishoiu Rahvakomissariaat, Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaat, NSV Liidu Side Rahvakomissariaadi Voliniku Valitsus ENSVs — allus viis muuseumi. Riiklikult tähtsaid keskmuseumi oli kaheksa: etnograafiline muuseum, kirjandusmuuseum, ajaloo- ja revolutsioonimuuseum, loodusteaduste muuseum, Piritä vabaõhumuuseum ning Tartu Riikliku Ülikooli juures asunud arheoloogia, zooloogia ja geoloogia õppe-keskmuseumid. Peale selle allus Hariduse Rahvakomissariaadile veel 13 koha- ja erimuuseumi (Riigiarhiiv (= ERA), f R-14, n 1, s 434, 17). Kohamuuseumid allusid ka neid rahastavatele kohalikele täitevkomiteedele.

Sellest juhtimisstruktuurist kõrgemal oli aga EK(b)P Keskkomitee, kelle määrata olid nii organisatsioonilised ümberkorraldused kui ka kindlustada see, et kultuurielu üleliidulisse süsteemi viimine toimiks tõrgeteta. Siinjuures on üsna keerukas tuvastada, missuguseid juhtnööre ümberkorraldusteks saadi Moskva “keskasutustelt” ja mil määral sündisid otsused kohapeal. Iga tahe EK(b)P Keskkomiteest Hariduse Rahvakomissariaati saadetud salajase kirja alusel vallandati 1941. aasta varakevadel poliitilistel põhjustel hulk haridus- ja kultuuriinimesi, nagu Tartu ülikooli kunstiajaloo professor ja kunstide valitsuse riiklike muuseumide kunstiteoste ostukomisjoni liige Sten Karling, sest ta ei olnud Eesti NSV kodanik (Raudsepp 1999: 157). Suurem muu-

seumitöötajate vallandamine algas aga 1941. aasta juunis. Arreteeriti ja saadeti vangilaagrisse Riikliku Kunstimuuseumi direktor Villem Raam, keda peeti välismaa spiooniks, Riikliku Etnograafilise Muuseumi direktor Ferdinand Linnus ja isegi Kuressaare muuseumi ainuke töötaja, lossi valvur V. Kaljo (Pesti 1995: 102–103). Töötajate poliitilise lojaalsuse kontrollimine süvenes ning laienes teise Nõukogude okupatsiooni algusest 1944. aastal, kui muuseumijuhtidelt hakati nõudma iseloomustusi kõikide töötajate kohta. Sõltus juba kohapealsest juhust, kas ta julges või suutis oma töötajaid kaitsta. Voldemar Erm kirjutab päevikus:

Istun veidikeseks muuseumi kirjutuslaua taha ja hakkam koostama muuseumi teenistujate karakteristikat, mida karistuse ähvardusel nõutakse kõigi isiklikku toimikusse muudele paberitele lisaks. See pole kerge töö aga tegema seda peab. Püüan teha seda nii üldjooneliselt kui võimalik aga ikkagi koguneb igapähe kohta pool lehekülge. Arvan, et need tuleksid muuseumis avalikule arutelule võtta, kus asjaomastel oleks võimalik end ja teisi kaitsta või soola juurde raputada (Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (= KM EKLA), Reg 1995/94: V. Erm 1947).

Et selleaegsed muuseumitöötajad oli enamasti hariduse saanud Eesti Vabariigi ajal ning kommunistliku ideoloogia juurutamisel kogemusteta, hakati juba esimesel nõukogude võimu aastal neid vastavalt ümber õpetama. 1941. aasta aprillis korraldati Tartus nädalased nõukoguliku muuseumitöö kursused, kuhu kohustati ilmuma kõikide muuseumide teadustöötajaid, kokku üle 100 inimese. Lisaks saadeti töötajad õppima veel marksismi-leninismi õhtuülikoolidesse (ERA, f R-14, n 1, s 434, l 11). Keskmuseumide direktorid suunati “eesrindlike kogemuste” omandamiseks õppereisidele Leningradi ja Moskvasse, kus neile ajaloo-, revolutsiooni- ja ateismimuuseumide külastamise käigus tutvustati ekspositsiooni koostamise ja muuseumitöö ümberkorraldamise uusi põhimõtteid. Reisilt naasnuna tegigi gruppi juhtinud ajaloomuuseumi direktor Hilda Moosberg Hariduse Rahvakomissariaadile ettepaneku kehtestada Eesti NSV muuseumidele samasugused reeglid, nagu olid Vene NFSVs. See oli lihtsalt asja vormiline külg, sest üleliiduliste seaduste kehtestamine ja eeskujumallide järgi joondumine oli naganii vältimatu, selle eest hoolitse- sid juba EK(b)P Keskkomitee ja teised kõrgemad võimuesindajad.

Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat kehtestas 1941. aasta aprillis erijuhendi muuseumikogude komplekteerimise, säilitamise, eksponeerimise ja arvestuse pidamise kohta (vt Juhend. . . 1941). Seda poliitikat asuti ellu viima aga pärast sõda, kui uueks alusdokumendiks sai 1946. aastast kehtima hakanud täiustatud juhend, mis sõna-sõnalt kopeeris 1942. aastal Vene NFSV muuseumikogudega töötamiseks kehtestatud eeskirja (ERA, f R-1570, n 1, s 20). Muu hulgas leidis selles nõue, et muuseumid peavad esitama täieliku museaali nimestiku riiklikule arvepidamise üksusele, kus oleks kirjas museaali põhiandmed ja tähtsus. See keskorgan pidi siis otsustama, missugused on eriti väärtuslikud museaalid, et need seejärel kanda riikliku tähtsusega muuseumifondi registrisse, mida peeti nii liiduvabariigi hariduse rahvakomissariaadis kui ka Moskvast.

Voldemar Erm kirjutab:

Moskvast Kunstide Valitsusest tuleb kiri, milles nõutakse andmeid, millal muuseum lõpetab inventeerimise ja kästakse määrata tähtaeg, millal meie Moskvasse saadame muuseumi keskkataloogi andmed maalide, joonistuste, graafika ja skulptuuri kohta. Oodaku aga või nii täpseid andmeid juba vaja! Nende põhjal oleks hiljem hea korraldusi teha teoste evakueerimiseks või teiste nõukogude muuseumidega vahetamiseks. . . Täna redigeerin ka lõplikult kunstimuuseumi 1946. aasta töö aruanded eesti ja vene keeles. Samuti 1947. aasta töökava kahes keeles, kirjutan alla ja saadan Tallinna ENSV Kunstide Valitsusele. Need moodustavad üle 35 lehekülje masinkirja dinformaadis — kokku terve traktaat. Kunas küll jõutakse Nõukogude Liidus arusaamisele sellise aruannete tulva tarbetusest, sest pole kujuteldav, et leidub Moskvast mingi asutis, kes suudaks neisse paberivirnadesse vähegi süvenenumalt pilku heita. See ilmneb juba sellest, et möödunud aasta jooksul ei saanud ma Moskvasse ühtegi kuu ega kvartaliaruannet muuseumi tööst ja nende kohta pole tulnud ka ühtegi järelepärimist. . . (EKM EKLA, Reg 1995/94: V. Erm, 1947.)

Muuseumidelt hakati nõudma venekeelse teksti lisamist näituseeksponaatidele ja vene keele kasutamist muuseumi asjaajamises, temaatilisi näituseid ja üritusi kommunistliku partei juhtide ning nõukogude võimu tähtpäevadeks ning ühtsete piletihindade kehtestamist, mis käis eelkõige seni piletiteta tegutsenud ülikooli kolme õppe-keskmuuseumi kohta. Lisaks tuli Hariduse Rahvakomissariaadis kooskõlastada kõikide näituste temaatika ja ekspo-

naatide nimekirjad, loengud ja pedagoogiline töö, mis eelnevalt oli läbinud juba muuseumi teadusnõukogu filtri. Paljud muuseumid ei olnud aga võimelised kõiki ümberkorraldusi nii kiiresti tegema ning sattusid seetõttu partei kontrollorganite kriitika alla. Nii pidi Paide muuseum 1946. aastal nõukogulike ümberkorralduste aeglust välja vabandama töötajate vähesusega, sest 75 m² ekspositsioonipinnaga ja 4000 museaaliga muuseumis töötasid vaid direktor ja koristaja (ERA, R-1570, n 1, s 64, l 11). Riikliku Kirjandusmuuseumi direktorile Alice Habermanile tehti samal aastal aga etteheiteid selle pärast, et muuseum kavatses Eesti kirjanduse ülevaatenäitusele välja panna “Käsu Hansu nutulaulu”, mis olevat vaenulik vene rahva vastu. Sellele oli jälile saanud näituse nimekirja kinnitama pidanud Hariduse Rahvakomissariaadi ametnik seltsimees Pavlova, kes jõudis kõrvaldada teose eksponaatide nimekirjast (ERA, R-1570, n 1, s 21, l 1). Sootuks kurvalt lõppes aga Riikliku Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi töötajatele nn Suure Isamaasõja ja Punaarmee “vabastamissiooni” teemaline näitus pärast sõda, mis päädis EK(b)P Keskkomitee büroo vastava otsusega ja julgeolekuorganite süüdistusega relvade hankimises nõukogudevastaseks tegevuseks ning kogu muuseumi juhtkonna, teadustöötajate ja osa abitööliste, kokku 15 inimese arreteerimise ning 8–10 aastaks vangilaagrisse saatmisega (Annist 2002: 40). Noomituse sai ka Hariduse Rahvakomissariaadi aseesimees Nigol Andresen, sest rahvavaenlaste ehk muuseumitöötajate kätte olevat sattunud suurem kogus lahinguvarustust — näitusel olnud tehniliselt kõlbmatuid relvi (Annist 2002: 47).

Muuseumid endid näib 1940.–1941. aastal ja vahetult pärast sõda kõige enam huvitanuvat kogudega seotud ümberkorraldused — riigistatud vara jaotamine, kogude ümbertõstmise ühest muuseumist teise, väljalaenatud deposiitide tagasinõutamine kui ka sõja tõttu peremeheta jäänud erakogude ülevõtmine. Selle kulgu on tugevalt mõjutanud inimeste ja asutuste omavahelised suhted, nende maine Hariduse Rahvakomissariaadi ja kohalike võimuorganite silmis, isiklikud ambitsioonid, võimuia jpm.

Et 1940. aasta detsembriks oli lõpule jõudnud kõikide seltside, eramuuseumide ja ühingute vara riigistamine, toimus 4. veebruaril 1941 esimene Eesti NSV muuseumide esindajate nõupidamine, millest võtsid osa kümne tähtsama muuseumi juhid, Hariduse Rahvakomissariaadi ametnikud ning Tallinna ja Harjumaa arhiivi ning Tartu ülikooli botaanika laboratooriumi esindaja. Põhiküsimuseks

kujunes muuseumide vara jaotamine, kusjuures ei käsitletud mitte ainult riigistatud muuseumide nn peremeheta jäänud vara, vaid ka tegutsevate muuseumidelt kollektsoonide äravõtmist ja teistele üleandmist (ERA, f R-14, n 1, s 945, l 1–2). Otsustati, et need, kes saavad likvideeritud muuseumide varadest suurema osa, saavad õiguse ise omandada või teistega jagada sellest ülejäänud põhifonde. Varade täpsemaks jaotamiseks soovitati asutustel jõuda omavahel kokkuleppele, mille puudumisel jäi lõplik otsustusõigus Hariduse Rahvakomissariaadile. Kohamuuseumidele tehti aga silmakirjalik ettepanek anda kõik varad, mis ei kajasta oma paikkonna ajalugu, üle keskmuseumidele, kes siis vastutasuks abistaksid kohamuuseumi näituste koostamisel (samas). Sõjasündmuste jõudmise tõttu Eestisse ei õnnestunud siiski 1941. aastal kohamuuseumide vara kuigi palju üle anda. On teada, et Pärnu muuseum pidi andma Riiklikule Etnograafilisele Muuseumile üle mõnikümmend eset Läänemaa rahvariideid⁴ ja Vilsandi muuseum pidi Kuressaare muuseumile üle andma kõik loodusloole kollektsoonid. See korraldus jäi ainult paberile (Saaremaa muuseumi ekspositsiooniosakonna juhataja Külli Rikase teade). Pealegi ei olnud mitmed kohamuuseumid uue korra ajal tegutsemist veel alustanudki või oli nende vara sisse pakitud (nt Paide muuseum, Haapsalu muuseum).

Muuseumide nõupidamisel tegeldi ka kahe suurema muuseumi, likvideeritud Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumi (Provintsiaalmuuseumi) ja riigistatud Eesti Rahva Muuseumi vara jagamisega. Suurem osa Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumi kogudest otsustati anda riiklikule ajaloomuuseumile: sinna läksid ajaloo ja etnograafiakogud, kusjuures eksootika ja Arktika osa pidi minema etnograafilisele muuseumile. Endise Provintsiaalmuuseumi arheoloogia- ja mündikogu otsustati anda Tartu Riikliku Ülikooli arheoloogia õppe-keskmuseumile kui suurimale arheoloogiamuuseumile Eestis.⁵ Ülikooli arheoloogiamuuseumile tehti ülesandeks komplekteerida koos ajaloomuuseumiga müntide

⁴ERMi kauaaegse peavarahoidja Eevi Asteli teatel viidi see otsus ellu alles 1942. aastal.

⁵See muuseum oli loodud 1921. aastal Tartu ülikooli isamaaliste muististe keskmuseumi vara ning Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi deponeeritud arheoloogia- ja mündikogude alusel (Tvauri 2005: 8).

väljapanek Tallinnas. Tegelikult kogusid Tartusse siiski üle ei viidud, sest ajaloomuuseumis oli samuti kavandatud hakata koguma arheoloogilisi leide ja münte (ERA, f R-14, n 1, s 945, l 1–2).

Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumi loodusteaduslikud kogud sai Riiklik Loodusteaduste Muuseum, kes pidi kogud veel ära jagama ülikooli zooloogia-, geoloogia- ja botaanikamuuseumidega.⁶ Muuseumi skulptuuri- ja maalikogu võttis üle Riiklik Kunstimuuseum, raidkivide kogu aga Tallinna linnamuuseum (samas).

Et Hariduse Rahvakomissariaadi korraldusel oli Eesti Rahva Muuseumist eelnevalt juba moodustatud kaks muuseumi, siis otsustas muuseumide nõupidamine anda ERMi kunstikogu riiklikule kunstimuuseumile, kusjuures Tartuga seotud kunst määrati Tartu kunstimuuseumile. ERMi kultuuriloolised kogud, välja arvatud kitsalt etnograafiline aines, soovitati aga anda ajaloomuuseumile (samas). Kunstikogud anti 1941. aastal üle.

Kõik see kogude massiline ümbertõstmine muuseumide vahel nähti ette läbi viia enneolematu kiirusega, vähem kui kahe nädala jooksul. Seda polnud aga võimalik teha ei kahe nädala ega isegi viie kuuga, mis oli jäänud Saksa okupatsiooni alguseni Eestis. Seepärast jätkati seda tegevust pärast sõda.

Kogude jõuga ümberpaigutamisel 1940.–1941. aastal oli suur osa ka kohapealsel üliagarusel. Seetõttu taotleti juurde isegi kollektsoone, mis olid juba riiklikus omandis ja seetõttu riikliku kaitse all. Ehkki ülikooli vara riigistati juba 1940. aastal ja ülikool oli muudetud Tartu Riiklikuks Ülikooliks, saatis Riikliku Kunstimuuseumi direktor Tallinnasse tööle asunud endise ERMi töötaja Aleksander Tassa ettepanekul Hariduse Rahvakomissariaadi kirja, kus palus teha ülikoolile korraldus anda üle või deponeerida Riiklikusse Kunstimuuseumi ülikoolile kuuluvad vanameistrite maalid (Ajalooarhiiv, f 2100, n 20, s 2, l 47–48). Sellele järgnes Hariduse Rahvakomissariaadi kunstide valitsuse juhataja Johannes Semperi korraldus ülikoolile, et soovitud kunstiteosed üle antaks. Ehkki ülikoolis moodustati selle küsimuse arutamiseks omaette

⁶Tartu ülikooli geoloogiamuuseumi varahoidja Tõnu Pani teatel ei jõudnud endise Provintsiaalmuuseumi varast midagi Tartusse, sest 1. jaanuaril 1941 oli asutatud uus muuseum — Riiklik Loodusteaduste Muuseum.

komisjon, puudub tehtud otsus. Igatahes on rektor Hans Kruus selle kõrgema võimuorgani nõudmise täitnud. Ülikooli rektoraadi ruumidest võeti maha kõik ülikoolile kingitud Lipharti kogu maalid ning üle anti ka ülikooli poolt Eesti Rahva Muuseumile näituseks deponeeritud ligi 40 maali ja marmorskulptuuri, mille Tassa oli ise ülikoolile omal ajal Raadi kogust välja valinud.

Muuseumikogude omanikkude vahetamist jätkati pärast sõda. 1946. aastal oli NSV Liidu Teaduste Akadeemia eeskujul loodud Eesti NSV Teaduste Akadeemia instituutide süsteem ning Teaduste Akadeemia viidud Tartust üle Tallinna. Tartu Riikliku Ülikooli juures tegutsenud arheoloogia-, geoloogia- ja zooloogiamuuseumi varad läksid täielikult üle Teaduste Akadeemia vastavatele instituutidele. Ülikooli arheoloogiamuuseum ja kogud viidi aastail 1948–1949 TA ajaloo instituudi juurde Tallinna. Samuti toimiti osaliselt geoloogiamuuseumi koguga, mis viidi TA geoloogia instituudi juurde, kusjuures kogude üleandjaks ja vastuvõtjaks võis ühekorraga olla isegi üks ja seesama isik.⁷

Teaduste akadeemia juhtimise alla viidi ka suured keskmuuseumid, nagu ajaloomuuseum, etnograafiamuuseum, kirjandusmuuseum. Teaduste Akadeemia juures asuva ajaloomuuseumi koosseisu viimisega püüti päästa veel endise postimuuseumi (Sidemuuseumi) vara, mille üleandmist taotles A. S. Popovi nimelise Side Keskmuuseumi direktor juba 1945. aastal. Sidemuuseum kuulus ajaloomuuseumi koosseisu aga lühikest aega, sest üleliiduline ajaloomuuseumide struktuur ei näinud ette sideosakonda. See likvideeriti 1947. aastal ja pärast mõneaastast muuseumis seismist anti kastid kogudega Side Keskmuuseumile Leningradis. Venemaale ei viidud ainult “kohaliku tähtsusega” dokumente, kirjavahetust, eestikeelset ja sidealavälisest kirjandust. Sidemuuseumi üleandmise vormistasid tollane ajaloomuuseumi direktor Aleksander Kelberg ja Teaduste Akadeemia president Johan Eichfeld (Pillak 1998). Eriti väärtuslik oli postimuuseumi postmarkide kollektsioon 120 000 Eesti ja 190 000 välismaise post-

⁷Ülikooli geoloogiamuuseumi peavarahoidja Mare Isakari teatel oli geoloogiakogude üleandja ja vastuvõtja geoloogiamuuseumi juhataja Tartus ja samal ajal TA geoloogia instituudi direktor Tallinnas Artur Luha. Tartusse jäänud geoloogiamuuseumi osa ja zooloogiamuuseum olid kuni 1977. aastani Teaduste Akadeemia koosseisus.

margiga. Praegu on see kollektsioon Peterburis täielikult segatud Popovi nimelise muuseumi muu vara hulka.

Et stalinismiaegsed muuseumikogude ümbertõstmised on olnud üldjuhul halvasti dokumenteeritud ja arhiivid on lünklikud, on paljud sel ajal saadud museaalid võetud muuseumides esialgu arvele deposiidina. Suur osa tol ajal ülevõetud vara lülitati muuseumide põhikogudesse alles 1950. aastate teisel poolel või isegi 1960.–1970. aastatel, mis näitab, et ka ülevõtjatel on olnud kahtlusi selle toimingute eetilises.

Stalinismiaegne muuseumitöötaja ei elanud siiski ainult hirmu ja surve all — ikka tähistati muuseumis vaikselt jõule, jagati ühiselt viimast kohvipuru, peeti meeles kolleegide sünnipäevi, kuigi juubelilaua katmiseks pidid sageli minema kõik töötajad kooke hankima, sest üle kahe tüki korraga ei müüdnud, ning püüti kuidagimoodi hakkama saada muuseumitöötaja kasina palgaga.

Seda ajajärku illustreerib kujukalt Voldemar Ermi “Muuseumimehe päeviku” sissekanne 1944. aastast:

Pidustused suure revolutsiooni auks sunnivad mindki oma “fassaadi” korrastama. Leian kurvastuseks, et mu ainukesel direktori ülikonnal lasevad tuult ja päikest läbi mõlemad püksipõlved ja kahtlast hõredust osutab ka istmealune, mis praegusi novembriilmu arvestades pole sugugi soovitatav nähe. Paratamatult pean neid kaunistama verivärsktest riidest paikadega, mis luitunud ja narmendava ümbruse keskel oleks nagu tähelepanu tõmbavaks dekoratsiooniks. Kuid rätsepa juures selgub, et puudub niit. . . Nähtavasti pean siiski leppima veel terve sügispalituga, mis varjab kõik mädad kohad mu välimuse proletaarlikus struktuuris. Sinu [palitu] varjus on hea unistada pikil sügisõil õilsatest tulevikuplaanidest ja tegudest, mis viivad sotsialistliku ühiskonna vastu üldisele rikkusele. Just nimelt unistada, sest mul puudub lamp, mille valgusel töötada. . . Unistagem siis uutest aegadest ja Eestile parematest päevadest (EKM EKLA, Reg 1995/94: V. Erm, 1944).

Kirjandus

- Annist, Sirje 2002. Ajaloomuuseumi protsess 1945.–46. aastal. — *Tuna*, nr 3, lk 40–57
- Eesti NSV kultuuriasutuste ajaloo teatmik. 1982. I osa: *Kunsti- ja kultuurhariduslikud asutused*. Koost. E. Taal. Tallinn: Eesti NSV Arhiivide Peavalitsus

Kui Kremli täht valgustas muuseumi

- Jollis, Adam 2005. Stalin's talking museums. — *Oxford Art Journal*, Vol. 28, No. 3, pp. 429–455
- Juhend muuseumimaterjalide arvelevõtu, inventeerimise ja hoidmise kohta (ENSV Hariduse Rahvakomissariaadile ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu juures asuvale Kunstidevalitsusele alluvatele ja järelevalvele kuuluvatele kesk- koha- ja erimuuseumidele). 1941. Tallinn
- Kuldna, Vello 2002. Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum (Proviintsiaalmuuseum) 1842–1940. — *Mon Faible'ist ajaloomuuseumiks*. (Töid ajaloo alalt 4.) Koost. ja toim. Aivar Põldvee. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, lk 9–60
- Muzej... 1991 = *Музей и власть: Сборник научных трудов*. Ч. I: Государственная политика в области музейного дела (XVIII–XX вв.). Москва
- Muzejnoe... 1985 = *Музейное дело в СССР: Музейная сеть и проблемы ее совершенствования на современном этапе: Сборник научных трудов*. Москва
- Nõmmela, Mari 2008. *Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu*. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 5.) Tartu: EKM Teaduskirjastus
- Pesti, Olavi 1995. Saaremaa muuseum 1920.–1930. aastail. — *Saaremaa Muuseum: Kaheaastaraamat 1993–1994*. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, lk 98–112
- Pillak, Peep 1998. Eesti Postimuuseumi varad Peterburis. — *Postimees*, 1. II, lk 10
- Raudsepp, Ingrid 1999. Eesti kunstielu esimesel nõukogude aastal (1940–1941). Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. (Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus)
- Ritter, Rüdiger 2003. Prescribed identity: The role of history for the legitimization of Soviet rule in Lithuania. — *The Sovietization of the Baltic States 1940–1956*. Ed. by Olaf Mertelsmann. Tartu: Kleio, pp. 85–110
- Tvauri, Andres 2005. Eesti arheoloogiliste kollektsioonide kujunemine ja hetkeolukord. — *Viljandi Muuseumi aastaraamat 2004*. Viljandi: Viljandi Muuseum, lk 61–96

INGE KUKK (sünd. 1955) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo-osakonna 1978, kunstiteaduse magister 1999. Töötanud Tartu ülikooli raamatukogu bibliograafina 1978–1990 ja peaspetsialistina 1990–1999. A-st 1999 Tartu ülikooli kunstimuuseumi direktor.